

ДИНАМІКА ПРОЦЕСІВ ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ: РІК ПЕРШИЙ

Гесць Валерій Михайлович

I. Попередні зауваження

Успішність імплементації Угоди про асоціацію України з ЄС не може бути вимірюваною однозначно, оскільки на заваді можуть стати й політичні, й економічні, й соціальні процеси загалом у ЄС та в Україні зокрема. У кожному з них важливими компонентами для України є надання всілякої підтримки з боку і ЄС загалом, і його окремих країн, оскільки набуття європейського досвіду діяльності у сферах політики та економіки, а також соціалізація в нових умовах співпраці з країнами ЄС – процес довготривалий, і чим швидше він стане успішним, тим меншим буде ступінь євроскептицизму, хоча вже й на сьогодні більшість українців підтримали б вступ України до ЄС. Разом з тим питання про вступ поки що не стоїть на порядку денному, адже у відповідній Угоді для України відсутні будь-які посилення на перспективу її членства в ЄС, хоча свого часу, зокрема у відповідних угодах для центральноевропейських країн, такі перспективи було окреслено. Водночас для України відповідно до взятих нею зобов'язань подібна Угода передбачає необхідність здійснення широкого спектра реформ, структура яких може бути до певної міри розділена таким чином: одна третина – реформи у сфері політики, а дві третини – реформи у сфері економіки в широкому її розумінні. Такий розподіл не є випадковим, оскільки українська економіка має досить низький рівень конкурентоспроможності, особливо у видах діяльності, які свого часу збагатили і продовжують збагачувати чимало успішних на сьогодні країн. Ідеться насамперед про обробну промисловість України, продукція якої малоконкурентна на ринках країн ЄС, а від перспектив розвитку виробництва цієї галузі залежатиме успішність економічного розвитку України загалом. Зрештою, подолання асиметричності в торгівлі з країнами ЄС і буде важливим поряд з іншими кроком для досягнення повноцінного членства в ЄС.

Нині, за оцінками очікувань українців, вважається, що поміж багатьох можливих варіантів

просування процесів імплементації Угоди про асоціацію України з ЄС найбільш успішним буде той, який передбачає ще більший тиск ЄС на українську владу (30,12 % відповідей респондентів за опитуванням 2015 р.¹). З огляду на зазначене, вважаємо за необхідне звернути увагу на те, наскільки адекватними згідно

Гесць Валерій Михайлович – директор ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

з наявними завданнями є настрої населення та бізнесу у сфері економіки. З метою вивчення стану та динаміки соціально-економічного самопочуття й економічної поведінки населення та бізнесу Інститутом економіки та прогнозування НАН України разом з Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка були проведені дослідження, адже саме від активності населення й бізнесу та їх адекватної реакції на необхідні реформи залежатиме успішність процесів європеїзації в Україні й у сфері економіки, і в державному будівництві та політиці, що його реалізує.

II. Патерналізм і пасивність українського суспільства²

Курс реформ, проголошений в Україні за підсумками постреволюційних виборів 2014 р., передбачає, крім іншого, цілеспрямовану й ефективно організовану діяльність держави в напрямі забезпечення політичних та економічних свобод на засадах самореалізації

¹ Як Євросоюз міг би пришвидшити реформи в Україні: аналіз. зап. – К.: Інститут світової політики, 2015. – С. 18.

² За даними досліджень «Громадська думка щодо соціально-економічних орієнтацій економічно активного населення України», проведених у серпні та листопаді 2015 р. Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка та Центром «Соціальний моніторинг» у співпраці з ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» в межах НДР на замовлення ФР України.

й самовідповідальності діяльності населення в умовах подальшої розбудови ринкової економіки, функціонування якої забезпечуватиметься передусім вільною торгівлею. Вважається, що це дозволить згідно з цією ідеологією досягти в підсумку підвищення рівня добробуту народу, заради чого й мають здійснюватися всі реформи. Не вдаючись до деталей теоретичної та практичної цінності такого характеру економічної доктрини, основою якої є організована діяльність, що забезпечує вільну торгівлю й ринкову економіку (предмет окремого дослідження), вважаємо за необхідне зауважити, що сучасні погляди стосовно результативності вільної торгівлі щодо її впливу на розвиток економіки окремої країни відрізняються від домінуючої посткейнсіанської мейнстрімової гілки економічної науки. Зокрема, Е. С. Райнерт вважає, що «сьогодні незміцнілу промисловість країн третього світу душить та сама вільна торгівля, від якої Норвегія захищалася ціле сторіччя. Той факт, що Норвегії необхідна вільна торгівля сьогодні, не означає, що вона була їй необхідна 150 років тому, і також не означає, що вона необхідна бідним країнам у нашій дні <...> вільна торгівля вигідна обом сторонам тільки у випадку, якщо вони перебувають на одній стадії розвитку»³. При цьому з-поміж основоположних чинників, які визначали економічний прогрес у суспільствах, провідна роль відведена їх технологічній креативності. Адже завдяки останній, зокрема, західна цивілізація досягла значно комфортнішого життя широким мас населення (першоосновою формування багатства є саме технологічні досягнення). І країни, одні з найбідніших у світі ще декілька століть тому, досягли найвищого на сьогодні рівня життя. Як уже зазначалося, основою такого збагачення є насамперед технологічна креативність, доповнена інноваціями у сферах інституційної справи, права власності, мотивації державного управління і (на чому зараз часто наголошується) в розвитку саме вільної торгівлі. Однак політика вільної торгівлі, яка вважається одним із наріжних каменів⁴ у досягненні креативності західного суспільства та його успішності протягом останніх 200 років, має враховувати, що «технічні зміни (які й забезпечують довготривалу успішність в розвитку. – Авт.) відомі своєю вразливістю до провалів ринку (наявність останніх визнається і прибічниками, і противниками вільного ринку. – Авт.), тобто вільна ринкова система сама по собі навряд чи забезпечить бажаний

рівень інновацій <...>, що стосується нової техніки, суспільство вимушено доповнює звичайні ринкові механізми іншими інститутами <...> Політика важлива ще й через те, що правлячі еліти – <...> визначають ієрархію пріоритетів <...> Корупція та продажність призводять до зниження ефективності суспільних благ, що надаються владами <...>, і відволікають енергію й талант від досягнення більш продуктивних цілей»⁵, передусім щодо надбання інновацій та успішності в забезпеченні амбітних цілей розвитку. Основоположною основою саме практичної економічної політики, що виправдала себе впродовж багатьох століть, на думку Е. Райнерта, є теоретичні положення т.зв. другого канону, основою яких, зокрема, є економічна політика Тюдорів, розпочата в Англії ще в 1485 р., а також наукові праці Д. Ботерля (1588 р.), А. Серра (1613 р.), Ф. Ліста (1841 р.), М. і Г. Керрі (XIX ст.), Й. Шумпетера та багатьох інших. Завдяки їм, зокрема, реалізувалася промислова політика США, а також політика, зі здійсненням якої почалося піднесення економіки Японії та азійських «тигрів» (1945 р. і надалі)⁶. На тлі таких зауважень у межах проголошеного в Україні курсу реформ важливо оцінити те, наскільки адекватним є наявний тип економічного мислення населення відповідно до вже обраного напрямку реформ згідно із задекларованими змінами в діяльності держави щодо її економічної політики та відповідної поведінки населення й бізнесу.

Важливими в такому сенсі є погляди населення щодо політичного режиму, оскільки кожний із них має різний ступінь відповідальності за підвищення рівня добробуту населення. У крайніх ідеологіях щодо цього, з одного боку, потрібна «невидима рука ринку» з державою – «нічним охоронцем», а з іншого – централізоване планування та соціальна відповідальність держави. Це, зрештою, означає, що «комунізм і лібералізм – це якщо не рідні, то двоюрідні брати, два абстрактних теоретичних вчення, що витають над тривіальними фактами реального світу. В обох теоріях не вистачає того, що ми називаємо капіталом людського духу й волі (нім. *Teilst – and Willens – Kapital*), – нових знань, інновацій, підприємництва, лідерства та організаційних здібностей»⁷.

Наведене зобов'язує сучасного дослідника зосередити свої зусилля саме на тому, чого не вистачає в зазначених абстрактних теоріях, що робить їх невідповідними вимогам часу,

³ Райнерт Ерик С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными / Эрик С. Райнерт. – 3-е изд. / пер. с англ. – М.: Издательский дом Высш. школы эк-ки, 2015. – С. 90, 97.

⁴ Мокир Дж. Рычаг богатства. Технологическая креативность и экономический прогресс / Дж. Мокир; пер. с англ. Т. Дробышевской, А. Смирнова. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2014. – С. 473.

⁵ Там само. – С. 286–287.

⁶ Райнерт Ерик С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными / Эрик С. Райнерт. – 3-е изд. / пер. с англ. – М.: Издательский дом Высш. школы эк-ки, 2015. – С. 63.

⁷ Там само. – С. 72.

а саме на питаннях стосовно настроїв, які панують поміж населення, та поведінки суб'єктів економічної діяльності. Саме цьому, власне, і присвячено статтю, що була підготовлена спочатку як тези для доповіді на круглому столі, проведеному в Інституті стратегічних досліджень з теми «Імплементация Угоди про асоціацію України з ЄС: рік перший».

З огляду на те, що авторитарний режим політичного правління досить часто характеризується більшим ступенем патерналізму та водночас меншою участю громадянського суспільства у вирішенні питань соціально-політичного характеру, вартими уваги є відповідні респондентські оцінки населення України. Так, третина опитаних у листопаді 2015 р. в Україні (32,6 %) вважають, що авторитарне правління може мати перевагу над демократією (вказує на вияви патерналізму для цієї частини суспільства), а кожний четвертий опитаний (23,9 %) зазначив, що політичний режим у державі не має для нього значення (вказує на вияви політичного абсентеїзму та пасивності частки респондентів). При цьому варто зазначити, що кількість прихильників авторитаризму збільшилася в період із серпня (28,8 %) по листопад (32,6 %) 2015 р. (табл. 1).

Проведене дослідження також свідчить про те, що більшість респондентів готові поступитися власними політичними свободами задля економічного зростання держави (можна вважати опосередкованою прихильністю до державного патерналізму). Цей показник

зберігається протягом обох хвиль опитування і на листопад 2015 р. становить 68,9 % опитаних (табл. 2). Такий результат є ще одним доказом того, що економічне зростання в Україні є основним у реалізації відповідної економічної політики. Адже відомо, що для країн, у яких не досягнуто рівня ВВП на душу населення близько 20 тис. дол. США, інші характерні ознаки оцінки результативності економічної та соціальної політики також, на жаль, є не найліпшими. І тільки після виходу на зазначений рубіж щодо рівня життя населення критерії оцінки результативності реформ змінюються. Саме тому населення часто робить свій вибір з огляду на оцінку діяльності держави, впливаючи через політичні процеси відповідно до того, наскільки держава задовольнятиме споживчі настрої населення, тобто вестиме себе популістськи, віддаючи пріоритет відповідній політиці щодо задоволення патерналістських настроїв населення, знижуючи тим самим його підприємницький дух щодо інноваційних ініціатив, які формують економічне зростання, яке так необхідне для бідної країни та її збіднілого населення.

Важливим показником прихильності населення до державного патерналізму є думка 87,9 % респондентів про те, що держава повинна піклуватися про всіх своїх громадян і покладати на себе функцію забезпечення гідного рівня життя в суспільстві (табл. 3). З іншого боку, той факт, що 60,4 % опитаних вважають, що держава повинна якомога менше втручатися в життя та економічну активність громадян,

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання анкети «З яким із наступних тверджень Ви найбільше погоджуєтесь?», %

Показник	Серпень 2015 р.	Листопад 2015 р.
Демократія має перевагу над усіма іншими формами політичних систем	44,3	43,5
За деяких обставин авторитарне правління має перевагу над демократією	28,8	32,6
Для таких людей, як я, немає значення, правління є демократичним чи авторитарним	26,9	23,9

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів на запитання анкети «У якій із двох країн Ви, якби могли обирати, хотіли б жити: у країні А (має мало політичних свобод, але міцне економічне зростання) чи в країні Б (має всі політичні свободи, але слабке економічне зростання)?», %

Показник	Серпень 2015 р.	Листопад 2015 р.
У країні А – має мало політичних свобод, але міцне економічне зростання	67,7	68,9
У країні Б – має всі політичні свободи, але слабке економічне зростання	21,1	20,4
Складно відповісти	11,2	10,8

вказує на порівняно низький рівень політичної та, що особливо важливо, економічної освіченості в українському соціумі, адже піклування про рівень життя громадян, як уже зазначалося, передбачає втручання відповідних органів влади і в їхнє життя. Такий висновок підтверджується й іншими соціологічними дослідженнями. Зокрема, достатньо послідовний і виважений в академічному відношенні моніторинг соціальних змін Інституту соціології НАН України свідчить, що достатній рівень політичних та економічних знань мають станом на 2014 р. відповідно 25,0 % та 19,8 % населення України⁸. Разом з тим важливо зауважити, що за період досліджень із 1996 р. (тобто за 12 років) кількість респондентів, які відповідали на це запитання позитивно, зросла понад удвічі. Можна очікувати, що з часом, приблизно у 2025 р., за таких тенденцій сформується критична маса людей, тобто понад 50 %, які добре розумітимуться щодо політики й економіки завдяки підвищенню рівня їхніх знань.

Високі соціальні стандарти та обмеження можливостей бізнесу характерні передусім для авторитарних політичних режимів. Станом на листопад 2015 р. більшість респондентів (68,7 %) підтримують забезпечення високого рівня соціальних стандартів завдяки збільшенню податків, певно, орієнтуючись на ностальгічні образи життя в СРСР. При цьому

лише кожен п'ятий опитаний (21,9 %) вважає, що зменшення податкового тиску варте погіршення ситуації в соціальній сфері (табл. 4).

50,7 % опитаних вважають, що за добробут громадян має відповідати уряд, що є ще одним яскравим показником їх пасивності й рівня патерналізму в українському суспільстві (табл. 5). Своєю чергою, 37,9 % респондентів вітають піклування держави лише про непрацевдатну частину населення, тобто орієнтуються на наявну модель соціального захисту (можна припустити, що за такої орієнтації, на думку респондентів, обсяг надаваної допомоги має бути вищим, ніж зараз). Разом з тим станом на 2014 р., за даними дослідження Інституту соціології НАН України, 54,4 % респондентів зазначають, що більшість людей у глибині душі не люблять обтяжувати себе заради допомоги іншим, хоча порівняно з 2012 р. кількість таких осіб зменшилася на 9,5 в.п., а до цього за весь період спостережень з 1992 р. зазначений показник зростав. Це означає, що революційні події кінця 2013–2014 рр. позитивно вплинули на настрої людей щодо їх участі в допомозі іншим⁹. Однак показник із питомою вагою в 54,4 % свідчить, що більшість поки що не бачить себе здатною допомогти іншим, а це означає, що передусім таку допомогу має надавати держава, оскільки згідно з дослідженнями 2015 р. лише 8,6 % дотримуються думки про те, що люди мають самостійно відповідати за власний добробут. Тобто

Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів на запитання анкети «Якими, на Вашу думку, мають бути відносини між державою та громадянами?», %

Показник	Серпень 2015 р.		Листопад 2015 р.	
	Так	Ні	Так	Ні
Держава повинна якомога менше втручатися в життя та економічну активність своїх громадян	58,1	41,9	60,4	39,6
Держава має встановити єдині для всіх «правила гри» та слідкувати, щоб вони не порушувалися	76,6	23,4	82,3	17,7
Держава повинна піклуватися про всіх своїх громадян, забезпечувати їм гідний рівень життя	86,8	13,2	87,9	12,1

Таблиця 4

Розподіл відповідей респондентів на запитання анкети «Люди мають різні погляди на те, як вирішити економічні проблеми в Україні. Скажіть, яке із тверджень Вам найближче?», %

Показник	Серпень 2015 р.	Листопад 2015 р.
В Україні має бути забезпечено високий рівень медицини, освіти та соціального захисту, навіть якщо доведеться збільшити податки	71,7	68,7
Податки мають бути знижені, навіть якщо це означатиме нижчий рівень медицини, освіти й соціального захисту	18,8	21,9
Складно відповісти	9,4	9,3

⁸ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2014. – Том 2. – С. 71–72.

⁹ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2014. – Том 2. – С. 39.

рівень настроїв стосовно самовідповідальності населення, що є суттєвою та важливою ознакою успішності за мейнстрімовою ідеологією формування економічної політики, в Україні є поки що досить низьким.

Пасивність українського соціуму чітко простежується завдяки показникам щодо готовності респондентів до активної громадської та волонтерської діяльності (табл. 6). Так, лише 36,4 % опитаних можна вважати «активними» громадянами, при цьому «ядро активних громадян» становить лише 13,8 % респондентів. Варто зазначити, що найвищий рівень громадської активності припадає саме на волонтерську діяльність із питань контролю місцевої влади, що є не стільки показником активності суспільства, скільки результатом низького рівня довіри до чинної влади.

Вартим уваги є те, що станом на листопад 2015 р. підвищився рівень громадської прихильності до «вирівнювання» доходів

населення. Зазначене є показником тяжіння суспільства до державного регулювання економіки та її втручання в підприємницьке середовище, що, зрештою, є також відтворенням державного патерналізму й адміністративної форми економічного управління, характерної для авторитарних режимів (табл. 7).

Понад те, значна частина опитаних у листопаді зберігають орієнтацію на збільшення частки державної власності в економіці держави (43,5 %). Можна зробити припущення, що такі погляди є виявом негативного ставлення громадян до великого бізнесу, проте сама тенденція свідчить про тяжіння суспільства до державного регулювання економіки, що суттєво розходиться з ідеологією європеїзації економічного життя в Україні відповідно до підписаної Угоди та визначає і для влади, і для освіти дуже важливе завдання щодо необхідності піднесення в Україні підприємницької активності поміж населення. Не останню роль у цьому можуть відіграти також різноманітні

Таблиця 5

**Розподіл відповідей респондентів на запитання анкети
«Яке із цих тверджень найбільше відповідає Вашій точці зору?», %**

Показник	Серпень 2015 р.	Листопад 2015 р.
За добробут громадян має відповідати уряд	50,8	50,7
Працездатні мають самостійно відповідати за власний добробут, а непрацездатним повинен допомагати уряд	36,9	37,9
Усі люди мають самостійно відповідати за власний добробут	9,3	8,6
Складно відповісти	2,9	2,9

Таблиця 6

**Розподіл відповідей респондентів на запитання анкети
«Чи відносите Ви себе до таких людей...?», %**

Показник	Серпень 2015 р.	Листопад 2015 р.
Людина, яка готова на волонтерських засадах разом з іншими контролювати діяльність місцевої влади		
Так	34,0	32,4
Ні	60,3	59,4
Складно відповісти	5,7	8,2
Професіонал з певних питань, готовий на волонтерських засадах увійти в консультативну/експертну раду, яка буде допомагати в розробленні рішень місцевих органів влади		
Так	20,3	19,7
Ні	72,2	70,9
Складно відповісти	7,5	9,5
Людина, яка готова організувати ініціативну групу з вирішення гострих питань місцевого населення/громади		
Так	20,4	17,8
Ні	71,6	71,6
Складно відповісти	8,0	10,6
«Активні» (частка тих, хто обрав хоча б одну ствердну відповідь)	43,0	36,4
«Активне ядро» (частка тих, хто обрав усі три ствердні відповіді)	10,3	13,8

Розподіл відповідей респондентів щодо пар протилежних тверджень, розташованих на умовній шкалі* стосовно доходів та частки державної власності в економіці держави, %

Серпень 2015 р.

Доходи потрібно зробити більш рівними						Нам потрібна більша різниця в доходах як винагорода за індивідуальні зусилля			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
14,3	6,9	8,6	8,5	10,5	7,5	8,8	11,0	10,0	11,5
38,4				17,9		41,3			
Складно відповісти – 2,3									

Листопад 2015 р.

Доходи потрібно зробити більш рівними						Нам потрібна більша різниця в доходах як винагорода за індивідуальні зусилля			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
12,8	6,7	9,8	9,1	11,7	9,0	7,7	10,9	7,6	10,7
38,4				20,6		36,9			
Складно відповісти – 4,0									

Серпень 2015 р.

Частку приватної власності в економіці має бути збільшено						Частку державної власності в економіці має бути збільшено			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
6,8	3,6	6,5	7,1	12,4	10,3	8,9	11,4	12,4	18,2
23,9				22,8		50,9			
Складно відповісти – 2,5									

Листопад 2015 р.

Частку приватної власності в економіці має бути збільшено						Частку державної власності в економіці має бути збільшено			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
7,0	5,8	6,4	8,8	11,3	12,1	7,9	11,3	9,4	14,8
28,0				23,4		43,5			
Складно відповісти – 5,2									

*«1» означає, що Ви повністю погоджуєтесь з першим твердженням, «10» – що Ви повністю погоджуєтесь з другим твердженням. Ви можете обрати будь-яку цифру від 1 до 10.

програми від ЄС, завдяки яким можна й необхідно організувати в країні діяльність розгалуженої мережі сучасних консультативних центрів для надання необхідної юридичної, методичної, інформаційної допомоги населенню щодо організації діяльності, передусім малого та середнього бізнесу, зокрема допомоги на отримання грантової підтримки з відповідних фондів, які, маємо надію, розширять свою діяльність в Україні вже з 2016 р.

III. Бізнес-середовище щодо наслідків і перспектив приєднання до ЗВТ з ЄС

1. Моніторинг бізнес-клімату України

Більшість представників бізнесу вважає, що на сьогодні, так само як і у 2014 р., умови для розвитку бізнесу в Україні є несприятливими

(по відношенню до 2015 р. так вважають 43,8 % опитаних у листопаді та 54,6 % – у серпні, щодо 2014 р. – 43,2 % та 51,1 % відповідно), хоча порівняно з опитуванням у серпні зменшилася частка респондентів, які вважають ці умови несприятливими, а також зросла частка тих, хто називає їх однаковою мірою і сприятливими, і несприятливими.

Оцінюючи перспективи свого підприємства на найближчий рік, понад половину респондентів вказали на відсутність можливостей його розвитку. Зможуть продовжувати розвивати свої підприємства 4 з 10 опитаних представників бізнесу. Порівняно з опитуванням у серпні оцінки перспектив розвитку підприємств статистично істотно не змінилися й помітної динаміки не спостерігається. Водночас більш оптимістичними є надії на середньострокову перспективу у п'ять років. Це, власне,

є результатом того, що поміж базових культурних особливостей культурного суспільства є виражена довгострокова орієнтація, яка згідно з теорією передбачає заохочення чеснот, орієнтованих на майбутні досягнення¹⁰.

Результати опитування в листопаді свідчать, що порівняно із серпнем представники бізнесу налаштовані більш оптимістично стосовно майбутнього в наступні 5 років: 61,9 % (проти 54,6 % у серпні) опитаних вважають, що зможуть продовжувати розвивати свої підприємства. Представники великого бізнесу стосовно цього питання більш песимістичні. Це певною мірою зумовлює необхідність здійснення значно послідовніших реформ, які б спричинили оптимістичніші настрої представників бізнесу вже в короткостроковій перспективі, з огляду на те, що з 1 січня 2016 р. Угода про асоціацію України з ЄС запрацює в ширшому форматі. Саме тому важливо було з'ясувати оцінки представників бізнес-середовища щодо наслідків і перспектив приєднання України до зони вільної торгівлі. Результати таких оцінок подано в наступному підрозділі.

2. Оцінка наслідків і перспектив приєднання до ЗВТ та європейської інтеграції згідно з опитуванням представників бізнес-середовища

Опитування представників бізнесу, яке проведено Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка, вкотре засвідчило відсутність вираженої довготривалої бізнес-стратегії. Третина опитаних підприємців не відчуває жодних наслідків після підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. У цьому контексті великий бізнес є значно поінформованішим: лише 17 % обирає цей варіант відповіді, натомість поміж представників малого бізнесу така відповідь є найпоширенішою (40 %). Позитивне ставлення до асоціації найбільш помітно у представників великого (53 %, у серпні – 50 %) та середнього бізнесу (49 %, у серпні – 50 %). Найменше позитиву вбачає малий бізнес (33,5 % зараз і 30 % – у серпні).

Зберігається тенденція, відповідно до якої український бізнес переважно не готовий до обговорення питань створення в реальності зони вільної торгівлі (ЗВТ) з ЄС, оскільки, як свідчать результати опитування, багато бізнесменів поки що не замислювалися над вирішенням цієї проблеми в конкретні строки.

¹⁰ Базові культурні особливості українського суспільства і можливості їх використання для соціально-економічного розвитку: наук. доп. / за ред. О. Балакіревої; НАНУ, ДУ «Ін-т економіки та прогноз. НАНУ». – К., 2015. – 28 с.

Одними з позитивних наслідків Угоди про асоціацію опитані найчастіше називають ті самі можливості й перспективи, що й два місяці до цього. Поміж них провідні місця посідають збільшення можливостей для обміну досвідом і технологіями (47 % проти 57 %), гармонізація стандартів з ЄС (28 %), спрощення митних процедур (21,5 % проти 27 %), вихід на європейський ринок, розширення ринку збуту тощо.

Стосовно ризиків, до яких може призвести підписана Угода, бізнесмени найчастіше згадували про збільшення видатків на оплату праці (37,5 % – у листопаді та 38 % – у серпні), додаткові витрати при переході на стандарти ЄС (24 % і 36 % відповідно), зростання конкуренції (27 % та 28 % відповідно).

Неготовність українського бізнесу до конкуренції на ринках ЄС та внутрішньому ринку, на думку опитаних бізнесменів, полягає передусім у несприятливій кон'юктурі та порівняно низькій конкурентоспроможності української продукції. На другому місці опинилися нарікання на високі втрати, що спричиняє корупція та надмірне оподаткування.

На сьогодні ознайомилися з текстом Угоди про асоціацію між Україною і ЄС понад третину опитаних (39 %, у серпні було 33,2 %), більшість лише планує це зробити в майбутньому (35 %), а 24 % зовсім не цікавляться цим питанням, не розуміючи очікуваного загострення конкуренції на внутрішніх ринках. Зазначимо, що відсутність інтересу притаманна лише малому бізнесу (36 %).

Поміж опитаних представників бізнесу 25 % виявили зацікавленість щодо вивчення законодавства ЄС з питань імпорту/експорту товарів (40 % планують це зробити), 29 % вивчали вимоги ЄС до своєї продукції, 23 % – тенденції на ринках країн ЄС. Реальні кроки для становлення контактів із західними партнерами зробили 20 % (у серпні – 17 %) опитаних бізнесменів, а 16 % (11 % – у серпні) вже встановили/мали такі зв'язки (2 % – поміж малого, 17,7 % – середнього, 36 % – поміж представників великого бізнесу).

Близько п'ятої частини опитаних бізнесменів розуміють, що їхня продукція не відповідає стандартам та вимогам ЄС, тому ринки для них залишаться закритими. При цьому кожне шосте підприємство обмежене застарілими технологіями, відсутністю попиту на продукцію, а без модернізації виробництва вийти на ринки країн ЄС буде неможливо. Незважаючи на те, що згідно з даними нашого дослідження відбувається поступове підвищення рівня практичної обізнаності щодо

перспектив імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, певною мірою, хоча ще недостатньо, зростає частка підприємств, які здійснюють практичні кроки в європейському напрямку.

Отже, на основі дослідження змін в економічних орієнтаціях бізнесу в перший рік дії Угоди про асоціацію України з ЄС можна стверджувати про помірне, але таки поліпшення як ситуації та очікувань підприємств, так і сприйняття державної політики дерегуляції та європейської інтеграції. Водночас відповіді респондентів свідчать про загострення проблеми корупції, яка, як уже зазначалося, відволікаючи енергію й талант (насамперед поміж новаторів), гальмує можливості піднесення економіки на інноваційній основі. А без цього неможливо перемогти в конкуренції. Тривожною ознакою також є нарощування песимізму великого бізнесу, що свідчить про надрізу проблему реструктуризації великих підприємств, без чого неможливо подолати технологічну відсталість і зберегти рівень зайнятості. Тому підготовлені інженерно-технічні кадри, без реструктуризації і реалізації політики, спрямованої на зростання заробітної плати, поступово залишатимуть країну, тобто голосуватимуть ногами проти неспішності реформ, позбавляючи країну і трудового потенціалу, і розвитку на майбутнє.

Україні потрібно мати стратегію модернізації економіки й підвищувати конкурентоспроможність, насамперед переробної промисловості. Україна з наявним інженерним потенціалом може виробляти товари з високою питомою

вагою доданої вартості, попит на які постійно зростає. Разом з тим невідповідність технічних норм України та ЄС може й надалі бути суттєвою перешкодою для українських компаній для розширення їхнього експорту на ринок ЄС. Хоча більшість великих компаній не відчують труднощів, пов'язаних із дотриманням технічних стандартів на різних стадіях просування продажу, проте чимало українських компаній-респондентів заявили, що конкретні (пов'язані з торгівлею) технічні регламенти достатньо обтяжливі для них. При цьому досвід нинішніх нових членів ЄС (країн Центральної та Східної Європи) свідчить, що разом з розвитком країни та зміною структури виробництва (й експорту) стосовно високотехнологічних продуктів експортери України також більш стрімко схилитимуться до технічних стандартів ЄС.

Секторальний аналіз свідчить, що стандарти якості продукції є найбільш важливими для всіх видів товарів, за винятком харчових продуктів. Вимоги до етикетування й маркування, а також відносно випробувань і сертифікації промислової продукції є більш суворими, ніж стандарти якості для продуктів харчування. Близько 45 % експортерів сільськогосподарської й текстильної продукції сприймають стандарти якості продукції як обмежувальні, тоді як ці стандарти є менш важливими для інших видів товарів (рис. 1).

За типом товарів, які експортуються, проведений аналіз свідчить, що інтенсивність інвестицій у різних секторах різна. Компанії, що продають продукцію металургії та хімічної

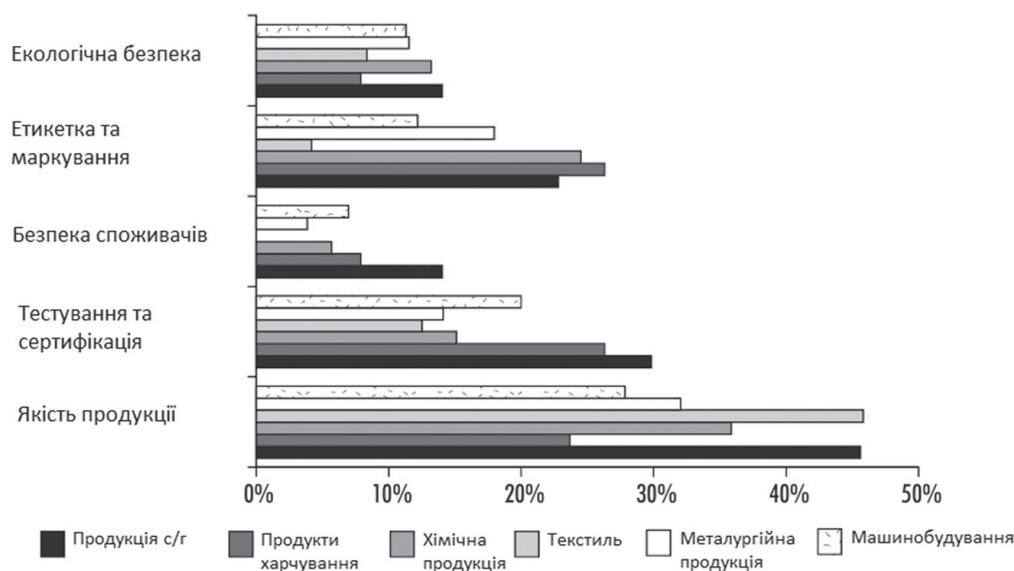

Рис. 1. Види технічних стандартів, що перешкоджають експорту на ринок ЄС, відсоток компаній, які вказують на конкретний вид стандарту, %*

Джерело: Center for Social and Economic Research. – Warsaw.

*За результатами опитування 510 українських компаній-експортерів.

промисловості, витрачають незначні інвестиції на досягнення відповідності вимогам ЄС. Це можна пояснити тим, що стандарти ЄС та українські стандарти в цих секторах істотно не відрізняються, і компанії можуть забезпечити дотримання стандартів ЄС без додаткових інвестицій, а також тим, що компанії в цих секторах зробили необхідні інвестиції раніше. Компанії ж, які продають текстильну продукцію, були лідерами щодо витрат, пов'язаних із виконанням вимог ЄС. Така ситуація, ймовірно, свідчить про високий рівень участі виробників у міжнародній торгівлі через давальницькі операції. Українські компанії мають відповідати досить високим вимогам своїх партнерів на ринку ЄС (рис. 2).

Водночас від зміни торгівлі з ЄС уже у 2016 р. очікуваними є не тільки переваги, а й низка застережень (табл. 8).

З огляду на зазначене, на сьогодні можна стверджувати, що у сфері технічного регулювання в Україні спостерігаються зрушення лише в горизонтальному напрямі (рамкові технічні регламенти й інституційне забезпечення), де ініціатива належить державі, зокрема за рахунок надання фінансової технічної допомоги від ЄС. Водночас у вертикальному (галузевому) напрямі ініціатива має йти від підприємців, хоча вони віддають перевагу збільшенню обсягів експорту в треті країни (замість вкладення коштів у розроблення технічних регламентів та інвестицій у якість), оскільки там потенціал торгівлі для наявних виробничих потужностей України досить значний. Реалізувати потенціал у розвитку торгівлі з країнами ЄС можна в межах розширення кооперації між українськими та європейськими асоціаціями товаровиробників, а не між компаніями, які часто є конкурентами.

Вихід на ринки ЄС можливий для компаній з іноземним (європейським) капіталом, проте через воєнний конфлікт, нестабільність гривні та інші чинники європейські інвестиції мають тенденцію до скорочення.

Причинами повільних змін у сфері технічного регулювання, що гальмують нарощення експорту в країни ЄС з України, є такі:

- недостатня поінформованість окремих товаровиробників і галузевих асоціацій про правила та процедури системи технічного регулювання ЄС, відсутність постійного діалогу зацікавлених інституцій з української сторони з відповідними європейськими та міжнародними інституціями;
- відсутність гармонізованих стандартів України у базових експортних групах промислової продукції (енергомашинобудування, залізничний транспорт, хімічна промисловість, будівельна промисловість, легка промисловість), які містять також європейські вимоги до екодизайну;
- відсутність стимулів до застосування принципів добровільності в розробленні й дотриманні вимог національних технічних регламентів на противагу обов'язковому виконанню застарілих стандартів і специфікацій;
- недосконале організаційне й інституційне забезпечення в Україні процесу гармонізації стандартів і технічних регламентів, що зумовлює повільні темпи гармонізації.

Отже, необхідно зважати на те, що адаптація стандартів України здійснюватиметься згідно з вимогами зони вільної торгівлі з ЄС і є процесом затратним і довготривалим. Ми часто

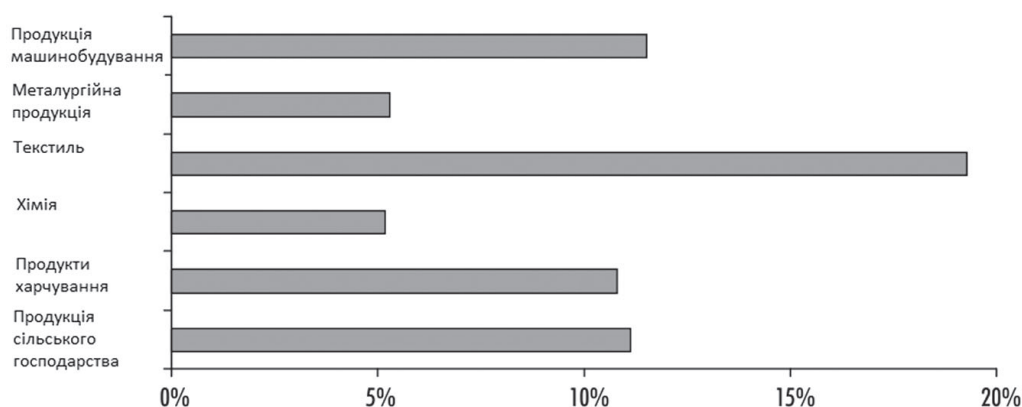

Рис. 2. Відсоток загальних щорічних витрат виробництва на забезпечення відповідностей нормам ЄС (за видами товарів, що експортуються), %*

Джерело: Center for Social and Economic Research. – Warsaw.

* За результатами опитування 510 українських компаній-експортерів.

Вплив на окремі галузі економіки й товарні ринки Угоди про асоціацію між Україною та ЄС

Назва галузі економіки або товарного ринку	Переваги	Застереження
Сільське господарство	Усунено несиметричні умови торгівлі між ЄС та Україною, що посилилася після вступу України у ЗВТ. На ринку рослинництва перевагою є введення квот на експорт в ЄС зернових за нульовою ставкою ввізного мита	Нарощування експорту вітчизняної сільськогосподарської продукції на ринки ЄС може стримуватися внаслідок незначного обсягу імпортних тарифних квот ЄС для безмитного вивезення продукції з України та неспроможність більшості вітчизняних виробників задовольнити технічні, санітарні, фітосанітарні умови
Чорна металургія	Ліквідація мит на продукцію вітчизняних металовиробників	Необхідність збільшення витрат на зниження шкідливої дії металургійного виробництва на навколишнє середовище
Машинобудування	Створюється можливість для пришвидшення модернізації вітчизняного машинобудування завдяки використанню науково-технічних досягнень країн ЄС. Встановлення нульових ставок ввізного мита на інвестиційні види продукції машинобудування	Збереження високих бар'єрів входу вітчизняних виробників на ринок ЄС, оскільки вітчизняне машинобудування має нижчий ступінь технологічного розвитку, ніж у європейських країнах.
Деревообробна промисловість	Європейський ринок може стати найбільшим ринком збуту для продукції галузі	Є ймовірність зростання імпорту продукції з високою доданою вартістю.
Харчова промисловість	Зниження або відміна тарифних ставок на промислові харчові продукти, не охоплені тарифними квотами. Безмитний доступ у межах виділених тарифних квот на європейські ринки певних видів продукції	Небезпека ослаблення конкурентних позицій вітчизняних харчових підприємств, особливо малих і середніх, унаслідок зростання конкуренції на внутрішньому ринку
Легка промисловість (одяг і взуття)	Нульові ставки ввізних мит на текстиль та одяг. Створення адаптаційного періоду для вітчизняних виробників. Взуття імпортуватиметься в Україну без мита. Відміна мита не здійснить істотного впливу на роботу вітчизняних підприємств. Немає спеціальних регламентів і стандартів	Ризик збільшення імпорту зношеного одягу внаслідок зниження ввізного мита. Ризик застосування окремими країнами СНД політично мотивованих санкцій проти українського взуття
Енергетика	Імплементация певних європейських директив, спрямованих на зміну інституційного середовища на ринках електроенергії та природного газу, технологічної структури виробничих потужностей	Витрати на проекти з енергоефективності
Транспортна інфраструктура	Можливість імпорту нових технологій і технічних рішень для модернізації й технічного переоснащення рухливого складу та шляхового господарства залізничного транспорту	На реформування залізничного транспорту України відведено всього вісім років

недооцінюємо цю проблему та важливість її вирішення, хоча чимало іноземних аналітичних центрів, які досліджують перспективи розвитку України відповідно до завдань імплементации Угоди про асоціацію з ЄС, вказують на необхідність активізації відповідної діяльності в Україні. Зрозуміло, що для цього потрібно розробити власну стратегію модернізації, про характерні особливості якої для України йдеться в заключній частині статті.

IV. Заклучна частина

В Інституті економіки та прогнозування НАН України у 2015 р., крім уже зазначених досліджень з питань економічних орієнтацій малого, середнього та великого бізнесу, паралельно було проведено дослідження, в яких з'ясувалися також неекономічні пріоритети модернізації в Україні з урахуванням інтеграційного досвіду країн Центрально-Східної Європи.

На основі цих досліджень було підготовлено доповідь, у якій розкрито соціальні, культурні, інституційні й інші неекономічні аспекти, що сприяли модернізації в країнах ЦСЄ у контексті євроінтеграції. Досліджувалися складники, що згідно з наведеною в підрозділі I цитатою Е. Райнерта впливають на капітал людського духу та волі, завдяки яким вдається відійти в абстрактних теоретичних вченнях від тривіальності й забезпечити практичну цінність рекомендацій. Поміж досить широкого спектра розглянутих проблемних питань, які дозволили обґрунтувати способи використання соціального капіталу для забезпечення в Україні перетворень модернізаційного характеру¹¹, на особливу увагу заслуговує висновок про те, що в умовах низького рівня інституційної довіри, який має місце в Україні, громадська участь поки що не є тим ресурсом, що може повною мірою забезпечити полегшення сприйняття реформ і формування простору довіри. Водночас «добробут країни, а також її загальна здатність на тлі інших країн визначається однією універсальною культурною характеристикою з властивим їй суспільству рівнем довіри»¹². Це означає, що довіра корелює з розвитком, який має місце в країні¹³. У разі, якщо рівень довіри не підвищувався, про що свідчили соціологічні опитування в Україні, то ще 2009 р. було зрозуміло, що «протестний рух проти влади минулих років не розкрив глибинні мотиви протестної частини населення, а вони існують, тому ігнорувати їх вельми небезпечно. Тут багато в чому успіх залежатиме від ефективності, з одного боку, інституційного забезпечення функціонування держави, а з іншого – інституційної складової трансформаційних змін у цілому, які виявилися неефективними на початковій стадії реформ, що й спричинило формування життя за ознакою «обране для обраних»¹⁴. Отже, ще у 2008–2009 рр., аналізуючи стан інституційної довіри, ми попереджали про накопичений потенціал протестних настроїв населення проти життя за ознакою «обране для обраних», що призвело до революційних подій кінця 2013 – початку 2014 рр. Адже інституційні можливості держави того часу виявилися вкрай неефективними в боротьбі

з охарактеризованими ознаками життя «обраних», що й зумовило низький рівень інституційних ознак довіри в Україні.

У нинішніх післяреволюційних умовах в Інституті економіки та прогнозування НАН України під керівництвом кандидата соціологічних наук О. Балакіревої проведено дослідження неекономічних пріоритетів модернізації України з урахуванням європейського досвіду. Результати свідчать про те, що в Україні «розбудова довіри «згори» – через адміністративне забезпечення прозорості, підзвітності та ефективності державних інститутів – сьогодні є оптимальною короткостроковою стратегією для формування соціального капіталу. Безперечно, події останнього року свідчать про значне збільшення волонтерства та готовності до громадського контролю, проте механізми реалізації такої участі на державному та регіональному рівні й досі залишаються слабкими»¹⁵.

У такому разі успіх багато в чому залежатиме від рівня компетентності й відповідальності державних службовців, що за результатами виконаного дослідження викликає поки що досить значне занепокоєння, оскільки в Україні має місце «вельми низький рівень сформованості у державних службовців усіх семи функцій публічного адміністрування, загальна продуктивність яких не виходить за діапазон 12,6–18,7 %»¹⁶. За таких умов ефективна бюрократія в Україні якнайшвидше має формуватися в тріаді моральності, професіоналізму та громадянської відповідальності за обов'язкового й постійного піклування про підвищення ролі громадянських організацій і забезпечення змін в Україні в діяльності інститутів соціалізації, передусім відповідно до європейського досвіду. Своєю чергою, такі дії потребуватимуть підтримки насамперед від Європейського Союзу, де нагромаджено значний досвід їх діяльності. В іншому разі вкотре матиме місце слабка інституційна спроможність держави, а соціальний капітал замість мотивації своєї участі в процесах модернізації України шукатиме можливості свого використання в інших країнах, про що вже йшлося.

Насамкінець зауважимо, що проведені в Інституті економіки та прогнозування НАН України дослідження базових культурних особливостей українського суспільства й можливостей їх використання для соціально-економічного

¹¹ Неeкoнoмiчнi прiоритети модернiзацiї в Укpaїнi iз вpaхувaнням iнтeгрaцiйнoгo дoсвiду кpaїн Цeнтpaльнo-Схiднoї Євpoпи. – С. 61 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ief.org.ua/docs/sr/287.pdf>

¹² Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма; пер. с англ. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – С. 20, 21.

¹³ Гeццъ В. М. Суспiльство, держава, економiка: феноменологiя взаємодiї i розвитку / В. М. Гeццъ. – К.: Інститут економіки та прогнозу. НАНУ, 2009. – С. 345–373.

¹⁴ Там само. – С. 372.

¹⁵ Неeкoнoмiчнi прiоритети модернiзацiї в Укpaїнi iз вpaхувaнням iнтeгрaцiйнoгo дoсвiду кpaїн Цeнтpaльнo-Схiднoї Євpoпи. – С. 141 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ief.org.ua/docs/sr/287.pdf>

¹⁶ Там само. – С. 142.

розвитку¹⁷ засвідчили, що в просторі шести канонічних культурних вимірів згідно з підходом Г. Хофстеде базові параметри культури України на сьогодні є обмеженим ресурсом модернізації загалом, а копіювання інституційної структури західних країн не забезпечить необхідних модернізаційних змін, насамперед у сфері економіки. На заваді, з одного боку, стоїть значна дистанція влади, що свідчить про згоду некритично сприймати більш нерівний та ієрархічний розподіл не тільки влади як такої, а й багатства та престижу в умовах досить надкритичного (за європейським виміром) розподілу населення за шкалою нагромадження власності. А з іншого – в Україні має місце, як уже зазначалося, низький рівень індивідуалізму українського суспільства, що за відповідним європейським критерієм характеризує схильність населення до порівняно низького ступеня власної відповідальності.

Отже, проведене дослідження дозволило дійти висновку про те, що швидко й кардинально змінити ситуацію на ліпше, передусім в економіці України, неможливо. Здійснюючи реформи, планування розвитку необхідно розраховувати на тривалу перспективу в часі, що вимірюється життям одного покоління, а самі реформи стратегічно повинні мати такі характеристики, як спадковість і послідовність, що в минулі майже 25 років незалежності зазвичай не мали таких ознак. Це одне з головних завдань сучасності, яке полягає в тому, щоб процеси європеїзації стали основою майбутнього розвитку в довгостроковій перспективі. І саме це може бути реалізовано, якщо у стратегії подальших реформ врахувати притаманну українській культурі довгострокову орієнтацію, яка, незважаючи на війну та економічні негаразди, і сьогодні зберігається в українському суспільстві.

¹⁷ Базові культурні особливості українського суспільства і можливості їх використання для соціально-економічного розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ief.org.ua/docs/sr/285.pdf>